

יונתן מנדל

המזרחנות הישראלית בין השפעות גרמניות לאתגרים מקומיים

עמית לוי, מזרח חדש: מאוריינטליזם גרמני למזרחנות ישראלית. ירושלים: הוצאת מאגנס. 2024,
295 עמודים.

א תחיל מהסוף. עם הגעתו של הספר המצוין הזה לסקירה אצלי, לא יכולתי שלא להרהר מה היה עמית לוי כותב על עצם כתיבת הסקירה. שכן היכרותו עם ההיסטוריה וההתגבשות של תחום לימודי המזרח התיכון בארץ, על שחקניו הראשיים ועל חייהם ותחושותיהם ויחסי הגומלין והחברה ביניהם, היא כה מקיפה ומעמיקה, והיא תמיד מתייחסת גם למה שמעבר למילים עצמן. למעשה, לעתים נדמה כי אין דף או עמוד – בספר מחקר או בארכיון בארץ או בחוץ-לארץ – שקשור לשחקנים הראשיים של השדה, שאותם עמית לוי לא הפך. הדבר ניכר בספרו; הדמויות הראשיות של הדור הראשון של חוקרי המזרח התיכון בארץ באוניברסיטה העברית בירושלים, ואחריו של הדור השני, לרבות מעברי ידע וחוקרים בשלב מאוחר יותר לאוניברסיטת תל אביב – עולות באופן חי מהספר, חי כל כך, עד שנדמה כי לוי יכול לשרטט מפות של קואליציות ואופוזיציות בתחומים שונים. ניתוחים אלו כוללים גם התייחסות אקדמיות עמוקות הקשורות לתחומי מחקר שיש לחקור או כאלו שיש לזנוח, וגם לנושאים הקשורים למחלוקת שבין מחקר אקדמי לשם מחקר ובין מחקר אקדמי הנובע מ"צורכי

השעה", דרך התייחסויות הנוגעות ליחס לפלסטינים, למתח מזרחי-אשכנזי, ליחסי ישראל-ערב, למיקום חברתי ותרבותי של כל חוקר וחוקר, וכלה בהעדפות פוליטיות ומפלגתיות וביחסים אישיים בין חוקרים בתחום. לפיכך, הרהרתי, יותר משמעניין לקרוא אותי, היה מעניין לקרוא מה היה עמית לוי כותב על עצם כתיבת סקירה זו מצד חוקר ספציפי ללימודי מזרח תיכון, שמגיע ממחקר ביקורתי של שדה הוראת הערבית, ושכותב על ספרו של עמית מחקר שזה עתה פרסם ספר מחקר על תולדות המזרחנות במוסדות הציוניים והישראליים.

זוהי רק נקודת התחלה לכתיבה על ספר המחקר העשיר והחשוב שהעמיד לפנינו עמית לוי. כוחו של הספר נובע ממספר מקורות. ראשית כול, למדנותו ויסודיותו של הכותב. כך לדוגמה, ניכר שהפרק על צמיחת תחום לימודי המזרח בגרמניה במאות ה־18, ה־19 וה־20, ועל מקומם הייחודי של יהודים בחקר המזרח במרחב האקדמי בגרמניה, הוא פרק חובה לכל המבקשים להבין את המקורות שהמזרחנות בארץ ינקה מהם. לוי מצליח לשלב היטב בין כתיבה על הגותם, פועלם ויצירתם של אוריינטליסטים באירופה, דוגמת סילבסטר דה ססי (שאומנם לא פעל מגרמניה, אך השפיע על התפתחות השדה באירופה כולה), הינריך פליישר, גיאורג פרייטאג ואיגנץ גולדציהר, ובין התייחסות למחקרים ולחוקרים שלמדו תחום זה, דוגמת באבר יוהאנסן, סבינה מנגולד־ויל, סוזנה השל, סוזאן מרצ'נד, אמנון רז־קרוצקין או ג'ון אפרון.

לוי מתאר באופן מאלף את הכר שעליו צמחה המזרחנות בארץ: ידע שהביאו איתם חוקרים יהודים, יוצאי אוניברסיטאות גרמניות, שהתחנכו על מחקר פילולוגי מעיקרו, בעל שורשים תיאולוגיים, שהיה מבוסס על בחינת מקורות שהשפה וניתוחה ניצבים במרכזה. אקלים מחקרי זה היה למעשה העיקרי שבו התחנכו בני הדור הראשון של המזרחנים בירושלים, לרבות יוסף הורוביץ, גוטהולד וייל, דוד צבי בנעט, שלמה דב גויטיין, יוסף יואל ריבלין וליאו אריה מאיר. אולם היכרותו של לוי עם המחקר האוריינטליסטי האירופי מכאן, ועם ביקורת האוריינטליזם מכאן, מביאה אותו "להסיט את מוקד הדיון לא רק מגרמניה לפלשתינה המנדטורית ולמדינת ישראל אלא גם מן התיאוריה והשיח אל הפרקטיקה" (עמ' 17). בכך הוא מצליח לקדם מחקר שבאופן מודע מבקש לצאת מעבר למה שנכתב גם אל מה שנעשה, ובכך להימלט ממלכודת האוריינטליזם.

בספרו עומד עמית לוי על העברת תחום הידע האוריינטליסטי מגרמניה לפלסטיין המנדטורית (בספר נעשה שימוש בתעתיק פלשתינה המנדטורית, אולם אני מבקש להדגיש כאן את הרוב הערבי ואת הקשריה הערביים של הארץ, ודאי בתקופת המנדט), ומציין

חוקרים נוספים ומחקרים אחרים שבחנו את התגבשות מדעי המזרח בארץ – לרבות הסרת הקסם מן המזרח של גיל אייל (2005); *Orientalism, Zionism and Academic Practice*; ושל *Middle East and Islamic Studies in Israeli Universities* של אייל קליין (2018); ושפה מחוץ למקומה: אוריינטליזם, מודיעין והערבית בישראל (2020) של כותב שורות אלו. בספרו של לוי נחשפים רובדי העומק שמאחורי שיתופי הפעולה של האקדמיה המזרחנית היהודית בארץ, בעיקר עם גורמים חוץ-אקדמיים בממסד, והשוני שבין רציונל פעולה ראשון (עד 1948) לשני (1948–1967) ולשלישי (1967 ואילך). לוי מראה באופן משכנע כיצד מעבר הידע מגרמניה לירושלים, בשלב הראשון, לא הסיט את המוקד של החוקרים מהטקסט – וממחקרים פילולוגיים תלויי טקסט – שכן בשלב ראשוני זה לא דרשה הפוליטיקה מהמזרחנות להשתנות. לפיכך, בתקופה טרום-מדינתית זו, כל אימת שהמזרחנים של האוניברסיטה העברית הסכימו לשתף פעולה עם גורמים חוץ-אקדמיים ולרתום את הדיסציפלינה שלהם לטובת צרכים ממסדיים-פוליטיים, היה זה במסגרת הדיסציפלינה שלהם, וכל עוד לא הייתה הדיסציפלינה שלהם צריכה להשתנות. בשלב השני, המדינתית, כבר רבו הלחצים מכאן, והפיתויים מנגד, ולוי מראה היטב כיצד שיקולים הקשורים למימון ולרלוונטיות חיזקו את הקשר עם משרד החוץ הישראלי. לבסוף מראה לוי כיצד היוותה שנת 1967 את קו פרשת המים האמיתי, שכן בתקופה זו כבר התערערה הדינמיקה שבין צרכי המדינה לאופי הדיסציפלינה, ואז – לנוכח צרכיה הפוליטיים והביטחוניים של המדינה – גויסה הדיסציפלינה המזרחנית כשחקן פעיל בסכסוך היהודי-ערבי.

מקוריותו של עמית לוי ניכרת היטב בדפי הספר – מהפרק הראשון, העומד על הגרמניות של הדיסציפלינה המזרחנית היהודית בארץ בתקופת המנדט, דרך הפרק השני, העוסק בזיקות של לימודי המזרחנות למרחב המקומי בתוך ההקשר הציוני והיישובי, וכלה בפרק השלישי, שמתמקד במזרחנות בעיקר ב-15 השנים הראשונות למדינה. מקוריותו בולטת ביכולתו לאבחן זרמי פעולה שלא דווקא "מיישרים קו" עם תזה אחת ויחידה. כך לדוגמה הוא הניתוח שלו את דמותו ופועלו של מרטין פלסנר בכלל, ואת עמדתו העקרונית של פלסנר בוועידת פירנצה (1958) בפרט, או את הייעוד הפוליטי (או שמה היה זה חלום פוליטי שלא ניתן למימוש) של ראשי המכון ללימודי המזרח – הקמת מכון שביקש "לכונן גשר אל העולם האינטלקטואלי הערבי-אסלאמי ולהפריך את החשד לבלעדיות יהודית באוניברסיטה העברית". כך, בין היתר, עומד לוי על הקשר של האוניברסיטה עם חוקר הספרות המצרי טהא חוסיין, על הקשר בין ליאו מאיר לתאופיק כנעאן, על הרצאתו (בעברית!) של עארף אל-עארף באוניברסיטה העברית ב-1941, או על לימודיו של הסטודנט המצרי חסן זאזא באוניברסיטה העברית בשנים 1942–1944.

בהקשר זה ניתן, כמובן, ודאי במבט לאחור, למצוא כמה וכמה "חורים" באותו רציונל וגם בפעולה של אותו שדה מזרחני שהלך והתגבש, וזאת בלשון המעטה. לדוגמה, בעצם העובדה שהגורמים הרשמיים שביקשו מהאקדמיה לקדם שיתופי פעולה כאלה (אליהו ששון כמשל) עשו זאת מתוך רצון לשכנע את המדינות השכנות הערביות או גורמים בהנהגות הערביות בצדקת הדרך הציונית, תוך כדי התעלמות מהפיל שבחדר – שהתנועה הציונית פעלה להשגת מטרת שהיו מנוגדות לאינטרס הלאומי הערבי-פלסטיני; או, דוגמה אחרת, ששיתוף פעולה אינטלקטואלי או מחקרי הוא טוב ויפה, אולם לא ברור עד כמה היו מוכנים אנשי המכון למדעי המזרח להקשיב לשותפיהם הפלסטינים או הערבים ולהבינם, בפרט לגבי נושאים שהטרידו את ערביי הארץ: רכישת אדמות, הגירה, הקמת יישובים, הקמת ארגונים צבאיים ציוניים, קידום עבודה עברית בלעדית ביישוב, ועוד.

אולם לוי בוחן את האירועים מנקודת המבט של המשתתפים באותה נקודת זמן, ואינו בוחן את המצב לפי ידיעת אחריתו, ובכך אינו נופל למלכודות טלאולוגיות. בכך הוא מאפשר לקוראיו ללמוד באופן הוגן על נקודות המבט, ונקודות העיוורון, של השחקנים הראשיים שהוא בוחן. זוהי עוד אחת ממעלותיו הרבות, לצד הניתוח הדקדקני שלו את התגבשות השדה המזרחני היהודי בארץ או את הקשר שנרקם בין האוניברסיטה העברית בירושלים לממסד הדיפלומטי. בהקשר זה יצוין, כי ללא התייחסות לנקודה האחרונה לא ניתן יהיה להבין את הזליגה לכיוון האסטרטגי והביטחוני שעברו אגפים במזרחנות הישראלית בשנות ה-60 וה-70 של המאה הקודמת.

גם תובנותיו דקות ההבחנה בנוגע לדמויות ספציפיות בשדה חשובות עד מאוד להבנת מאפייניו. כך לדוגמה, חוקר הגניזה המפורסם, ומאבות המחקר המזרחני בארץ, שלמה דב גויטיין, מתגלה לא רק כמי שהגה את הרעיון – פוסט-1948 – של הקמת מגמת לימודים של "המזרח התיכון בהווה", אלא גם כמי שאפיין נתיב נוסף, לא בלתי-מטריד, של חיפוש (ואף מציאה) אחר גורם שיספק ללימודי המזרח התיכון במדינת ישראל לגיטימציה, רלוונטיות, קשר לבניין האומה, ולא פחות חשוב – מימון משרות נוספות וחיפוש אחר מקורות תקציב חדשים: משרד החוץ. אנשי הדור השני של חוקרי המזרח התיכון כבר היה קשורים בשיח זה וברשת זו, ובהם ניתן למנות את גויטיין עצמו, את דוד איילון, את אוריאל הד ואת גבריאל בר, ובמידה רבה גם את מיכאל אסף. הראשון והאחרון ברשימה – גויטיין ואסף – גם כיהנו כנשיא וכסגן נשיא, בהתאמה, של "החברה המזרחית הישראלית", שנוסדה מתוך עבודה משותפת עם אנשי משרד החוץ, ממש עם הקמת המדינה, ושכפי שלוי מראה, עבודה זו כבר התייחדה ברציונל חדש; במועצה מנהלת שבה

היו לא רק חוקרים, אלא גם פקידי ממשלה, דיפלומטים, עיתונאים, פוליטיקאים ואף איש צבא; או בישיבת הייסוד הסמלית שלה, שהתקיימה בביתו של מזכיר הממשלה, ושבה השתתף, בין היתר, הרמטכ"ל דאז. בשנות ה־60 יהפכו הדברים גלויים עוד יותר, קשורים לצבא, ליועץ לענייני ערבים, למתאם הפעולות בשטחים, ולקידום שדה אוריינטליסטי במובן הסעידיאני יותר, לרבות מזרחנות שמקיימת יחסים דואליים עם המערכת ונהנית מגישה בלעדית לחומרים. כל זאת, לדוגמה, בזכות עבודה בלשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה או בצבא, מעורבות מתאם הפעולות בשטחים בחקר הגדה המערבית בתקופה הירדנית, קידום מחקר שמבוסס על ראיונות עם שבויים או על פענוח מכתבים שהגיעו אל החוקרים דרך הצנזורה. בכך, טוען לוי, בהקשר של יחסי הכוח מול האוכלוסייה הפלסטינית הכבושה, שינתה המזרחנות הישראלית את פניה, ועברה ממחקר לשמו בלבד "אל מחקר המגויס לצרכיה הביטחוניים והפוליטיים של המדינה" (עמ' 214). לוי, חשוב לציין, אינו עוצר שם, אלא מציב גם מראה מול האוריינטליזם הגרמני, ומציין שגם "הנרתה" של המזרחנות הישראלית, זו הגרמנית, עשתה צעדים דומים, גם אם לא בהקשר קולוניאלי, בנוגע להשתנותה כמענה לצרכים פוליטיים.

מי שמבקש להבין את יצירת התחום החשוב והקריטי כל כך של לימודי מזרח תיכון בחברה היהודית בארץ, ובהמשך בישראל, על סיכויו ומגבלותיו, על נקודות המפנה שבו, וכן על עמוד השדרה הקשיח שלו, ימצא בספרו של עמית לוי אוצר אמיתי. זהו אוצר של מחקר, תיעוד וניתוח, מעמיק מצד אחד ולא מתלהם מן הצד האחר, המעז להביט אל כלל מושאי המחקר שלו – גם ברגעים דרמטיים מאוד, ובנקודות שגורמות לחוקרים אחרים (מודה באשמה) לקצוף – באנושיות רבה ובתבונה. בכך הוא מספק את אחד המחקרים החשובים ביותר בנושא הדרמטי הזה, מחקר שכוחו ביסודיותו: הן בניתוח העומק של התגבשות המזרחנות בגרמניה, הן בניתוח רב־הידע שלו את הכשרתם של יהודים ללימודי המזרח במוסדות גרמניים, הן בניתוח העומק בנוגע להקמת גוף הידע המזרחני בירושלים באוניברסיטה העברית ב־1926, ואף בניתוח העדין, הרגיש והחשוב כל כך של דמויות ותהליכים – על נקודות השוני והדמיון ביניהם – שקושרים בין הזמנתו של אחמד לוטפי אלסייד לטקס פתיחת האוניברסיטה ב־1925 לחקירת שבויים ארבעה עשורים לאחר מכן.

פרופ' יונתן מנדל, המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
דוא"ל: mendely@bgu.ac.il